

IV. NOTE BIBLIOGRAFICE

New Analyses and Interpretations of Roman Republican Coins
(KRIS LOCKYEAR, *Patterns and Process in Late Roman Republican Coin Hoards, 157-2 BC*)

The emergence of a new work on the history of Dacia – Kris Lockyear, *Patterns and Process in Late Roman Republican Coin Hoards, 157-2 BC*, BAR International Series 1733, Archaeopress, Oxford, 2007, 328 pp. (139 Figs. + 5 Tables, includes in the text) – can only please us and, at the same time, because the coin was the document used, to arouse our particular interest. The fact that the author of the book, Dr. Kris Lockyear (hereinafter, KL), following several stages of documentation and archaeological campaigns spent in Romania, put together a relationship with many Romanian archaeologists and numismatists adds to that. It may be noted that all these have facilitated his direct access to specialized Romanian literature, and thus a certain accuracy for the solutions he proposes.

KL's book requires longer study of the topic; because of its broad issues, it is difficult to approach by someone with a humanistic formation. All these largely account for our belated review. For a more complete edification of those interested, we fully render the core of the book consisting of the following nine chapters: 1. *Statistics, numismatics and archaeology*; 2. *Data*; 3. *Model of coin supply and circulation*; 4. *The pattern of hoarding*; 5. *Comparing hoards – Correspondence Analysis*; 6. *Comparing hoards – Cluster Analysis*; 7. *Inter-hoards variability and the speed of coin circulation*; 8. *Modelling coinage production and loss*; 9. *Summary. The Preface, The Hoards (A) and Concordance (B), List of Figures, List of Tables, Bibliography and Index* add to the previous. A simple examination of the contents reveals the author's efforts to provide a clear and systematic explanation.

From the beginning (*Preface*, p IX), KL proves to be an ardent supporter of the widespread use of statistical methods in numismatics: "... the most efficient method for handling large quantities of coinage data was the construction of a relational database." As he correctly maintains further on, archaeologists and numismatists unfortunately do not understand statistics clearly, and in turn, statisticians do not understand the former. Statisticians even try to correct the historians' discourse, although statistical constructions often lead to certain confusion. Therefore, starting from the above-mentioned inconveniences, KL openly expresses his creditable intention of reconciling the parties by making their standpoints as accessible as possible: "My intention in this volume is not only to explore the complex patterns within Roman Republican coin hoards, but also to demonstrate by example the advantages and beauty of multivariate statistics... However, I have tried to write this book in such as way as to allow those without specialist knowledge to understand the analyses" (p. 1).

As KL shows, besides the above, the researcher faces numerous difficulties that hinder the understanding of the historical phenomenon. Some of these problems have their origins in the gathering, organizing, correcting and manipulating of information on coin finds. As a consequence of such errors in the process mentioned above, KL rightly considers that "future scholars often have problems reconciling different publications or recreating the analyses. In numismatics this often shows itself by the same hoard having different totals in different publications, or a different closing date, or even a different name" (p. 5). The multitude of the issues addressed in this book prevents us from approaching all of them. We will select only those which are in our opinion of particular importance, especially in terms of the methodology they use. For analysis, KL selects three big regions with discoveries of Roman Republican coin hoards that can be considered representative: center of the Empire (Italy), a peripheral Western province (Spain) and a region outside borders (Dacia). In fact, in the hoards catalogue, as well as in the comments, discoveries from Portugal, Tunisia, Austria, "former Yugoslavia", France, Greece, Germany, Hungary, Bulgaria, Netherlands, Switzerland, Britain, and even from Georgia are also present (Mingeaur, no. 273, p. 272!). Dwelling on the first pages of KL's book of, we infer that the author deplors the quality of the information used

in the catalogue and confesses that it led him to primarily use the work of Professor Michael H. Crawford about this subject¹.

The methodology used in the book for the selection of information determines us to make several observations. Thus, we are somewhat reserved about the inclusion in a list of discoveries of “mixed” hoards those containing “at least one Roman coin” (p. 6). Also, in order to ensure the representativeness necessary to statistical research, KL’s analysis uses only deposits that have at least 30 items (why not 25 or 35?). At the same time, we find that in his hoards catalogue were included however many insignificant discoveries (they amount to 121, more than 1/4 of a total of 453!). Notice should be given to the fact that 23 hoards including only 1-5 coins were nevertheless registered though they could be just lots or remains of lost hoards. We should not forget that of the 121 hoards containing less than 30 coins, a significant number (52) comes from Romania, which calls into question the real number of the deposits found here. Similarly, consideration should also be given to the fact that the present research concludes in 2 BC, a moment which could be accepted only if we consider that Republican coin hoards were constituted and/ or buried before that year².

In his research, the author tried to use other repositories of Roman Republican coin hoards discovered in Romania, but, as we have shown, because various errors, often not all information could be selected. Please note that since its appearance, *RRCH* has been substantially completed with data regarding the Romanian territory by Bucur Mitrea³ and Gheorghe Poenaru Bordea⁴. However, because during the 40 years that had passed since the printing of Crawford’s book new discoveries of Republican hoards were made in Romania, KL strove to record them as well (*Hoards* (A)). Even so, some older and more recent Roman republican coin hoards (containing more than 30 denarii, p. 191) were omitted, though they were recorded in Romanian catalogs: **Tincova II**⁵, with 121 AR, closing in 68 BC; **Golești**⁶, with 42 AR, closing in 47-46 BC; **Bonțida**⁷, with ca. 200 AR, closing in 44 BC; **Puiești**⁸, with 31 AR, closing in 41 BC; **Cerbăl**⁹, with 491 AR, closing in 40 BC; **Apoldul de Sus**¹⁰, with ca. 500 AR, closing in 39 BC; **Blaj**¹¹, with 37 AR, closing in 32-31 BC; **Grozăvești**¹², with 52 AR, closing in 32-31 BC; **Sebeș**¹³, with 166 AR, closing in 31 BC; **Voinești**¹⁴, with 94 AR, closing in 16 BC; **Remetea Mare**¹⁵, with 176 AR, closing in 10 BC. We would not have completed KL’s hoard list, if the number of the above-mentioned hoards (11) and the amount of coins contained (over 1900 AR) had been insignificant.

Several general themes that can also be applied to other types of hoards from different places and periods are treated in the third chapter, such as the life of coin, supply and distribution within a discrete area, types of coin supply, interregional distribution models and so on. Despite the numismatists’ efforts, many problems remain unknown regarding the models of coin supply and circulation, actually well captured and systematized by the author: Do the coins perform the same function from area to area? Do they circulate at the same speed from area to area? Does the target have coinage of its own? Are the systems compatible? Does it matter?

¹ M. H. Crawford, *Roman Republican coin hoards*, London, 1969; idem, *Roman Republican Coinage*, I-II, Cambridge, 1974; idem, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy & the Mediterranean Economy*, Cambridge, 1985.

² In our opinion, the Roman Republican coins also circulated in the first century AD, when it could still be stored/hidden (cf. V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 39-42; idem, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 110-113).

³ B. Mitrea, in M. H. Crawford’s review (*Roman Republican coin hoards*, *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 505-510), adds to the list in *RRCH* other 45 Roman Republican coin hoards found in Romania.

⁴ In his review of the above-mentioned work (*RRCH*), Gh. Poenaru Bordea (*SCN*, 5, 1971, p. 436-439) adds three other Roman Republican hoards found in Romania that had remained unpublished, together with 40 others in Bulgaria.

⁵ T.D. Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană (secolele IV a. Chr. – I p. Chr.)*, Iași, 2006, p. 321 (all the hoards recorded in T.D. Părpăuță’s book and mentioned now were first published before 2000).

⁶ *Ibidem*, p. 350.

⁷ *Ibidem*, p. 326.

⁸ V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, p. 295; idem, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie și monedă*, p. 153.

⁹ B. Mitrea, *op. cit.*, p. 509.

¹⁰ T.D. Părpăuță, *op. cit.*, p. 321.

¹¹ *Ibidem*, p. 325.

¹² *Ibidem*, p. 352.

¹³ *Ibidem*, p. 386.

¹⁴ D. Moisil, G. Depeyrot, *Les trésors de deniers antérieurs à Trajan en Roumanie*, *Moneta* 33, Wetteren, 2003, p. 154-155.

¹⁵ *Ibidem*, p. 166-167.

In the process of hoarding were caught several random elements requiring a detailed analysis for each case: How were the coins selected for hoarding? What was the destination of the hoard? Why was the hoard buried and why wasn't it recovered? What are the differences between the three geographical areas studied and how they can they be explained? How were the findings published? and so on. To answer the numerous questions that arose while comparing hoards, KL chose to use the "correspondence analysis" method (*Comparing hoards – Correspondence Analysis*). Correspondence Analysis (CA) depends in a decisive way on the number of samples ("hoards") used, which is essential in statistics, but also on variables (year, issue and so on). The application of CA in different contexts, with special techniques (histograms, scattergrams and so on) provided a solid foundation for the hypotheses the author advanced.

The approximately 300 hoards with at least 30 coins were divided into 22 temporal groups (between 147 and 118 BC the first group and between 8 and 2 BC, the last), according to criteria that were not always clear enough to other researchers. CA emphasizes the boost of monetary production, which occurred especially during major social unrest – such as the "war of the socii" or the revolt of Spartacus – a phenomenon otherwise visible with the methodology of "classical" research; but, this time, the confirmation comes from a statistical investigation as well. Following the above-shown, it became apparent, for example, that huge amounts of coins were minted during 91 – 89 BC. Actually surprising to some, the effects were barely visible before the early 87-81 BC, but in the following years the homogenization of the coinage pool continued for as long as 60 to 90 years!. The delay between the production of a specific coin and its effects sufficiently explains the phenomenon mentioned in the observation above. CA also reveals a fact long established by Romanian numismatic research: that there are very numerous Roman Republican coin hoards dating from 74-73 BC found in Romania, although Rome mint production of denarii was reduced during 73-50 BC ("As has been noted, the most astounding fact about these hoards is the sheer number of them from a region outside of Roman control", p. 167). Worth mentioning is that Bobaia, the "oldest Romanian hoard", dates only from 79 BC. At the same time "Romanian" hoards evince a remarkable homogeneity, characterized mainly by a strong archaic profile (p. 92) often mentioned by the author: "It is clear that over time the Romanian hoards are becoming more and more archaic compared to the Italian hoards and are rarely receiving much recent coinage" (p. 108). But this time, we can raise the question of whether the archaic profile of the hoards found in Romania and Bulgaria do not actually indicate the locals' particular predilection for coins of a certain quality. On the other hand, according to well known statistical laws, the hoards containing a large number of coins are similar in structure, and may be regarded as "normal", although KL does not always seem to share this view (p. 172). In the case mentioned above, the process of distribution and flow of Republican denarii, especially in Dacia, may fall within a well defined time period, the trend continuing in the first century AD¹⁶. That is why in this context it was noted that "Romanian" hoards have an archaic structure, but they did not include "legionary" denarii even during 19-2 BC; "legionary" denarii were frequently encountered within the Empire, but not outside its borders, where they were absent. On the other hand, the appearance of copies of archaic denarii in the Dacian hoards supports the opinion that if such coins were local productions, then the natives preferred the old issues. Therefore, we believe that the pattern could not be accidental, as the author opines, surprised by findings that do not fit into his model ("This pattern suggests that the coinage supply to this area was erratic" – p. 168). Although many factors are involved in the post-recovery process, the British scientist considers that the homogeneity of a whole group of treasures (such as those from 73-69 BC) cannot be rejected and that a certain pattern is maintained in any conditions: "The analyses presented do show a consistent pattern over time and region..." (p. 171).

Other areas are worth mentioning where Roman Republican hoards were found. Thus, the hoards discovered in Italy present a remarkable homogeneity, with considerable issues from periods with social movements, belonging to a regular and predictable pattern. In Spain and Portugal, Roman Republican coin hoards are numerous during 115-100 BC, but apparently official payments appear after 80 BC. In former Yugoslavia, such findings are especially common on the Adriatic coast and they may have originated from the circulation of the time in Italy. In Greece and Turkey fewer Roman Republican coin hoards were found, and they are believed to have been formed as a

¹⁶ V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, p. 112 and 118.

result of official payments, probably for the pay of troops. In France, the massive penetration of denarii began only after the Roman conquest (58-51 BC, Caesar) and the similar findings on the current territory of Germany and the Netherlands can be dated later, as the Roman denarius spread significantly only from the first century AD.

Nevertheless, at this point in our review of KL's book, we find that, for various reasons, many outstanding problems remain suspended, such as: When did denarii enter the region in quantity? What was the pattern of supply? How well did they circulate? In addition, we opine that hoards cannot justify by themselves the presence of denarii in a particular region.

The velocity of coin circulation is still another central problem for the interpretation of numismatic data, especially regarding hoards. Since coin velocity is an essential part of the classical quantity theory equation (described by the formula $M V = P T$ – where M is the quantity of money, V indicates the velocity of circulation, P is the average price of the transaction and T is the volume of transactions), it should have had a safe mathematical solution, yet the author remains very cautious and rightly admits that the result is uncertain under the circumstances of the ancient world: “Whether this formula is applicable to the ancient world is highly debatable” (p. 206) and “Although finding a method for the estimation of coin velocity is an attractive proposition, it is not a trivial task and no technique so far proposed is reliable enough to provide analytically useful results” (p. 224).

The reasons given above led KL to seek a better way of grouping hoards, and he thought that he had found the solution by using the method known as “cluster analysis”. This process was intended to calculate similarity/dissimilarity and was mainly based on the application of strict rules in establishing the groups of hoards. As a result of this method it was proved that “Romanian” hoards in the 70s BC are structurally very close to the “Italian” ones and only around 46 BC the emergence of a category of more “modern” hoards was reported in Dacia. The origin of the difference between the two types of hoards (“archaic” and “modern”) is produced by the velocity of circulation, according to the author (p. 200).

Using extensive information and skillfully managing statistical procedures, KL discusses at length the process of hoard construction and draws attention to its variability. Thus he reaches conclusions that are largely acceptable or at least convenient for the current stage of numismatic research. However, it is noteworthy that progress in this area can also be found by using methods from other sciences, such as statistics: “Although there are numismatists who use complex statistical technique, they are not very common and I have shown that the application of these techniques is worthwhile in detecting interesting patterns in the hoard data” (p. 249).

Statistics is not able to solve all the problems in numismatic research, but still manages to validate some solutions proposed earlier by other means and also to broaden specialized analysis, which ensured a certain progress of the investigations in the field. In many ways, the author himself is aware that the goal he announced in the first pages was reached: “In conclusion, I have shown how a careful analysis of a large data set such as this can contribute both to an understanding of how that data set formed, and how we may efficiently analyze it... The details of the analysis have contributed to a number of numismatic debates and the beauty and utility of multivariate analysis has been clearly demonstrated” (p. 251).

Virgil Mihailescu-Bîrliba

TOMISLAV BILIĆ, *Bukova. Ostava srebrnog novca iz 15. i 16. st. – A hoard of 15th and 16th c. silver coins*, Zagreb, 2010, 291 p. (inclusiv 10 pl.)

Lucrarea pe care o prezentăm este publicată în condiții grafice deosebite, în ediție bilingvă, croată și engleză, mai puțin partea de catalog, care a fost redată doar în limba croată, și reprezintă volumul opt din seria *Musei Archaeologici Zagradiensis Catalogi et Monographiae*, apărută la Muzeul de Arheologie din Zagreb.

Din *cuvântul înainte* (p. 7-8), semnat de Ante Rendić-Miočević, aflăm că Tomislav Bilić este muzeograf cu o arie vastă de preocupări științifice în cadrul Muzeului de Arheologie din Zagreb și este la prima sa lucrare cu specific numismatic, autorul concentrându-se până în prezent la studierea rutelor marine din Marea Mediterană, încercând să explice totodată originea anumitor toponime adriatice.

Pentru început, autorul prezintă în detaliu circumstanțele descoperirii tezaurului cât și mențiunile anterioare din literatura de specialitate (p. 9-10). Tezaurul este alcătuit din 5337 monede din secolele XV-XVI și a fost achiziționat de Muzeul de Arheologie din Zagreb, unde se află și în prezent, în anul 1947. A fost descoperit în satul Bukova din regiunea Virovitičko-Podravska și se pare că inițial cuprindea circa 9000 piese. Unele informații despre această descoperire nu sunt clare, deoarece provin din surse diferite. Astfel, greutatea totală a tezaurului a fost înregistrată inițial ca fiind de 4,20 kg, dar ulterior se menționează circa 6 kg. Autorul a cântărit cu precizie tezaurul și a obținut o greutate de 2,51 kg pentru cele 5337 exemplare păstrate în colecția muzeului.

În ceea ce privește structura tezaurului (p. 11-13), autorul ordonează monedele din punct de vedere cronologic. Cele mai numeroase monede din tezaur sunt denarii și obolii ungrești (4614 ex.), care provin de la Maria de Anjou, Matia Corvin, Vladislav II, Ludovic II, Ioan Zapolya și Ferdinand I. Cele mai multe dintre monedele ungrești au fost emise în atelierul de la Kremnitz. Merită consemnat faptul că tezaurul include și monede bătute în două ateliere situate pe teritoriul României, cum ar fi cel de la Sibiu (Hermannstadt) și cel de la Baia Mare (Nagybánya). Tezaurul conține astfel opt exemplare ce provin din atelierul de la Sibiu, un denar emis de către Maria de Anjou și șapte exemplare bătute de către Matia Corvin. În cazul atelierului de la Baia Mare, numărul exemplarelor bătute aici, care fac parte din tezaurul de la Bukova, este mult mai mare (187 ex). Avem astfel piese de la Matia Corvin (162 ex.), Vladislav II (4 ex.), Ludovic II (13 ex.) și Ioan Zapolya (8 ex.), bătute în acest atelier. De menționat este și faptul că tezaurul conține și un total de opt falsuri după emisiuni ale lui Matia Corvin (4 ex.) și Vladislav II (4 ex.), exemplare ce poartă sigla monetăriei de la Baia Mare.

În ordine descrescătoare, după emisiunile ungrești urmează monedele austriece (625 ex.), cele ale landurilor germane (78 ex.) și piese croate provenind de la Nikola Zrinski (20 ex), bătute în Gvozdansko între 1526 și 1530. Acestea din urmă, potrivit autorului sunt deosebit de importante pentru numismatica din zona croată. Tezaurul conține un număr total de 30 falsuri, reprezentând 0,56% din totalul monedelor, opt dintre ele imitații după monedele austriece (1,28%) și 22 falsuri după monedele ungrești (0,48%). Imitațiile după piesele austriece (pfenning), emise de Ferdinand I, poartă siglele atelierelor de la Viena (2 ex.), Graz (4 ex.) și Salzburg (2 ex.). În cazul falsurilor după monedele ungrești, acestea imită denarii emiși de Matia Corvin (9 ex.), Vladislav II (8 ex.) și Ludovic II (5 ex.).

În sprijinul unei înțelegeri mai ușoare a structurii tezaurului, textul este însoțit de grafice color. Monedele care asigură data de încheiere a tezaurului sunt trei exemplare din anul 1551. În aceste condiții, autorul asociază ascunderea tezaurului cu cucerirea regiunii Virovitica de către otomani.

Așa cum menționează autorul (p. 14-17), tezaurul provine dintr-o perioadă deosebit de dificilă din istoria Croației, marcată de expansiunea Imperiului otoman în nord-vestul Peninsulei Balcanice. Pe baza surselor istorice se ajunge la concluzia că zona Bukova a căzut sub dominația otomană între 1537 și 1552, atunci când centrul regional de la Virovitica a fost capturat. Astfel, tocmai data de încheiere îi conferă tezaurului o valoare istorică deosebită aducând precizări în privința expansiunii otomane. Autorul dezvăluie contextul social mai larg și cadrul istoric relevant asociat tezaurului, arătând în același timp că numismatica nu reprezintă doar o sursă de informații privind anumite tipuri de monede.

Este discutată în detaliu valoarea inițială a tezaurului (p. 18-20), prin compararea informațiilor disponibile privind prețurile din epocă de pe teritoriul Croației și Slavoniei. Folosindu-se de o bogată bibliografie, Tomislav Bilić realizează și un repertoriu numismatic (p. 21-23) al regiunii Virovitica. Astfel, aflăm că în regiune au fost găsite de-a lungul timpului monede aparținând mai multor perioade istorice, zona fiind una bogată în descoperiri numismatice. După această topografie numismatică a regiunii, urmează indexul ordonat pe emitenți, monetării și monetari (p. 24), la care se adaugă bibliografia (p. 25).

A doua parte și cea mai consistentă a lucrării este formată din catalogul monedelor (p. 28-280). Este prezentată fiecare monedă din tezaur, cu descrierea precisă a legendei, cu datele tehnice și numărul de inventar. Volumul se încheie cu o ilustrație selectivă a monedelor din tezaur. O parte dintre piese sunt ilustrate la o scară mai mare, pentru o vizualizare mai bună a elementelor heraldice și a legendei.

Volumul publicat de Tomislav Bilić reprezintă fără îndoială un instrument de lucru deosebit de util cercetătorilor care au în vedere această perioadă istorică și mai ales studierea în detaliu a materialului numismatic aflat în colecțiile românești. Utilitatea acestei lucrări este relevantă și de numărul mare de piese publicate care prezintă variante de

legendă, la care se adaugă ilustrația de calitate. Unele erori de redactare a versiunii în limba engleză nu diminuează cu nimic importanța publicării acestui mare tezaur medieval.

Dan Pîrvulescu

ERWIN SCHÄFFER, *România. Jetoane, semne valorice și mărci*, Guttenbrunn (Zăbrani), 2012, 462 p.

Erwin Schäffer s-a născut la 12 iulie 1939 la Guttenbrunn (azi Zăbrani), județul Arad, într-o familie de agricultori șvabi, ai căror strămoși s-au stabilit acolo începând din anul 1740. Încă din tinerețe, viața sa s-a caracterizat prin muncă susținută și disciplină, ceea ce explică în mare măsură realizările sale din domeniul numismaticii. Din anul 1976 locuiește în Germania. În prezent este pensionar și își dedică o bună parte din timp colecției și cercetărilor de numismatică. Inițiatorii săi în numismatică au fost Anton Triest (colecționar din Arad) și Hans Tries din Aluniș, ambii membri ai Societății Numismatice Române. În anul 1972 s-a înscris în Societatea Numismatică Română. După stabilirea în Germania, a continuat să colecționeze dar și să se documenteze. Astfel, în anul 1982 colaborează la redactarea celebrului catalog *World Coins*, editat de Fa. Krause-Mishler în Statele Unite ale Americii. După anul 1989, a fost singurul dintre membrii activi ai Societății Numismatice Române stabiliți în străinătate care a susținut sistematic Societatea, asigurând, între altele, menținerea statutului ei de membru al Comisiei Internaționale de Numismatică. Proclamarea ca membru de onoare al Societății Numismatice Române în anul 2000 este o recunoaștere a activității sale de-a lungul timpului. Erwin Schäffer este totodată un vechi colaborator al Cabinetului Numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române și un susținător devotat al simpozioanelor de numismatică de la Chișinău organizate de institut în colaborare cu Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei și Societatea Numismatică din Republica Moldova.

În ultimele decenii au existat câteva încercări de prezentare și enumerare a jetoanelor românești în cadrul unor publicații de specialitate. O lucrare mai amplă în acest sens, este *Monede și bancnote românești*, apărută în 1977. După anul 1989 au apărut o serie de articole inițiate de regretatul Radu Ocheșeanu de la Muzeul Municipiului București, în mai multe numere ale Buletinului Societății Numismatice Române. Toate aceste contribuții au rămas însă la stadiul unor fragmente informative în domeniu, până la momentul implicării lui Erwin Schäffer în studierea banilor de necesitate, jetoanelor, fiselor și mărcilor. Lucrarea de față este rezultatul acestei munci, autorul realizând un catalog amplu în scopul înlesnirii accesului la informație, colecționarilor, numismaților și celor care se ocupă de exonomie.

Într-o primă fază, autorul și-a valorificat propriul fond de jetoane (peste 2000 de piese), prin continuarea seriei de articole din Buletinul Societății Numismatice Române (inițiată de Radu Ocheșeanu), care a avut un mare impact în rândul colecționarilor. În anul 2003 a publicat la Deva pe cheltuială proprie, în ediție bilingvă (germană-română), un prim volum despre jetoanele românești (*Jetoane, România – Semne valorice și mărci*). Catalogul reprezintă primul rezultat de proporții al muncii sale, călăuză pentru colecționarii și cercetătorii care se ocupă de numismatica românească. În anul 2009, colaborarea cu Bogdan Stambuliu duce la apariția lucrării *România – proiecte, probe monetare și catalogul monedelor emise (1860-1989)*, catalog ce oferă cea mai bogată și documentată imagine asupra proiectelor, probelor monetare și monedelor emise de România în perioada 1860-1989. Ea este rodul investigațiilor îndelungate întreprinse de Erwin Schäffer, unul dintre cei mai mari colecționari de piese numismatice românești moderne și contemporane. Aceste publicații îmbogățesc substanțial tabloul istoriei monetare românești la nivelul tranzacțiilor mici și sunt în general foarte utile pentru istoria economică dar și pentru cunoașterea vieții cotidiene în epoca modernă.

Alături de aceste lucrări de amploare, demne de remarcat sunt și articolele, prezentările și recenziile autorului apărute într-o serie de reviste din România (Cercetări Numismatice, Colecționarul Român), dar și din străinătate (Geldgeschichtliche Nachrichten, Munzen Revue, Der Geldscheinsammler și Wertmarkenforum).

Volumul *România. Jetoane, semne valorice și mărci*, apărut în ediție bilingvă (engleză-română), reprezintă o lucrare de proporții, bine documentată, apărută în condiții grafice deosebite, cu fotografiile color, de o calitate foarte bună. Pe lângă impresionantul fond personal de jetoane, autorul a studiat piese din București (Colecția Maria și

Dr. G. Severeanu, Muzeul Național de Istorie a României), Constanța (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie), precum și din colecții particulare internaționale din Budapesta, Viena, Berlin și New York. Lucrarea de față (însotită de un CD-ROM), oferă cea mai bogată și documentată imagine asupra jetoanelor și este structurată în 24 de capitole.

În prefață (p. 3-8), autorul face mai întâi o scurtă referire la lucrarea din 2003, *Jetoane, România – Semne valorice și mărci*, după care prezintă o trecere în revistă a elementelor noi pe care această ultimă contribuție le conține față de lucrarea anterioară. Astfel, pe lângă faptul că numărul pieselor analizate a crescut, fapt pus de autor pe seama apariției primei lucrări care ar fi dus la dezvoltarea preocupării colecționarilor față de acest tip de piese, catalogul cuprinde acum și câteva capitole noi: jetoane miniere și de cariere, de recensământ, plachete militare, mărci de inventar și un capitol dedicat pieselor cu tema Dracula. Conținutul catalogului ne indică încă de la început un demers exhaustiv și bine structurat, practic o lucrare amplă ce tratează studiul jetoanelor și al mărcilor de mai multe tipuri.

În primul capitol, *Emisiuni locale* (p. 10-208), sunt redată jetoanele cele mai cunoscute, pentru care a fost posibilă identificarea localităților unde au fost utilizate sau instituțiile emitente. Capitolul *Emisiuni nelocalizate* (p. 209-259), cuprinde jetoane și mărci, ale căror informații legate de localitățile unde acestea au fost utilizate și instituțiile emitente, nu au putut fi determinate, din cauza inscripțiilor insuficiente și lipsei accesului la documente de arhivă. Aceste emisiuni au fost grupate temporar în acest capitol, până la apariția de noi informații. Capitolul următor, *Emisiuni neutrale* (p. 260-284), se referă la seturile de jetoane pregătite pentru clienți nepretențioși, cu valori sau doar cu nominal. Piesele erau cumpărate de client fără nicio modificare, rareori fiind personalizate. În aceste condiții, potrivit autorului, identificarea firmelor care le-au utilizat reprezintă un demers aproape imposibil. Capitolul intitulat *Jetoane și mărci miniere* (p. 285-309), prezintă jetoanele și mărcile folosite în industria minieră, domeniu în care au fost folosite foarte frecvent astfel de piese. În capitolul *Fise de telefon* (p. 310-321), autorul propune clasificarea în două categorii a fiselor de telefon românești: jetoanele de plată prealabilă, prin care se confirmă achiziționarea în avans de servicii telefonice, și jetoane de prestație de servicii, prin care se poate certifica prestarea unor operațiuni de verificare și control tehnic a telefoanelor publice. În capitolul *Jetoane de cazinou* (p. 322-376), pentru a ușura identificarea lor, piesele sunt grupate în două categorii: jetoane valorice, cu valoarea înscrisă pe ele, și cele non-valorice, negociate pe loc. Următorul capitol, *Mărci canine* (p. 377-396), prezintă mărcile care au fost utilizate pentru plata impozitului, precum și mărci canine care indică apartenența la o asociație cu profil chinologic. *Mărcile de legitimare pentru control* (p. 397-412), folosite pentru executarea unui anumit tip de control sau pentru legitimarea personală sunt descrise selectiv, în mod surprinzător față de celelalte capitole. Potrivit autorului, această decizie a fost determinată de limitarea spațiului tipografic alocat volumului. Capitolul *Mărci de legitimare la recensământ* (p. 413-417), prezintă câteva astfel de exemplare rămase inedite până în prezent. În capitolul *Mărci de identificare militară* (p. 418-423), autorul face o clasificare în două grupe a acestor tipuri de piese: plăci simple și plăci duble de identitate. *Mărcile de inventar* (p. 424-426), reprezintă plăcuțe de tip etichetă ce conțin denumirea unei instituții împreună cu un număr unic aplicat pe diferite obiecte, ajutând la identificarea și verificarea contabilă a inventarului existent. Autorul a considerat necesar să includă astfel de piese în catalog, deoarece ele reprezintă indirect echivalentul unei valori financiare a unui obiect. Ultimul capitol de tipologie, *Dracula* (p. 427-428), prezintă diferite jetoane cu imaginea lui Vlad Țepeș, domn al Țării Românești, pe aversul pieselor, iar pe revers diferite reprezentări: Castelul Bran, Turnul Chindiei și Curtea Domnească de la Târgoviște.

Catalogul este urmat de un *Addendum* (p. 429-430), unde câțiva colaboratori aduc lămuriri în ceea ce privește exonomia (*Introducere în studiul jetoanelor* – Marian Bolum), dar și despre materialul din care erau confecționate jetoanele (*Materiale* – Werner Stahl). Aceste precizări sunt urmate de un subcapitol intitulat *România. Spațiul politico-geografic și istoric de-a lungul secolelor XIV-XX*, redactat de Johann Jakob. Sunt prezentate la final pe larg și colecțiile la care autorul a avut acces în vederea redactării prezentei lucrări. Lucrarea are și un index de localități și regiuni (p. 446-449) și se termină cu lista bibliografică (p. 461-462).

Rezultat al unei ample documentări, lucrarea lui Erwin Schäffer este binevenită și reprezintă pentru multă vreme, un veritabil manual de bază pe acest segment cronologic, pentru colecționarii și cercetătorii de jetoane românești.

Alina Ivănescu

